

Nicat CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universitetinin

Beynəlxalq xüsusi hüquq kafedrasının doktorantı

e-mail: nijat.jafarov@yahoo.com

https://doi.org/10.6213/KNCT7541

AZAD TİCARƏT ZONALARININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ NAFTA MODELİ

XÜLASƏ

Müasir dövrdə dövlətlər arasında bağlanan azad ticarət zonalarına dair sazişlər beynəlxalq hüquqi münasibətlərin ən geniş yayılmış formalarından biri kimi çıxış edir. Bu cür sazişlər adətən struktur baxımından nisbətən sadə olsa da, onların hüquqi nəticələri dərin və çoxşaxəlidir. Məqalədə bu müqavilə formalarının hüquqi mexanizmləri NAFTA (Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi) nümunəsi əsasında təhlil olunur. NAFTA çərçivəsində formalaşmış azad ticarət zonasının idarəetmə orqanları, mübahisələrin həlli mexanizmləri, üzv dövlətlərin qarşılıqlı öhdəlikləri və bu mexanizmlərin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi sistemi ilə əlaqəliliyi hüquqi aspektdən analiz edilir. Məqalə azad ticarət zonalarının müqavilə-hüquq çərçivəsinin sistemləşdirilməsinə və onların beynəlxalq hüquq sistemindəki yerinin aydınlaşdırılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

***Açar sözlər:** azad ticarət zonası, NAFTA, beynəlxalq müqavilələr, mübahisələrin həlli, iqtisadi inteqrasiya, ÜTT, regional ticarət razılaşmaları, müqavilə-hüquq modeli*

Hazırda dünya miqyasında mövcud olan ən iri azad ticarət zonalarından biri 1991-ci ildə Kanada, ABŞ və Meksika arasında üçillik danışıqların nəticəsi olaraq bağlanmış Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişidir (North American Free Trade Agreement – NAFTA, bundan sonra – NAFTA).

1991-ci ilə qədər NAFTA-nın formalaşmasına əsas yaradan müəyyən müqavilə-hüquq bazası artıq mövcud idi. Belə ki, 1965-ci ildə Kanada və ABŞ arasında avtomobillərə tətbiq olunan gömrük rüsumlarının aradan qaldırılmasına dair saziş imzalanmış [1], həmin il ABŞ və Meksika arasında sərhədyanı sənayeləşmə proqramı qəbul edilmişdi. Bu proqram işsizliyə qarşı mübarizə məqsədilə birgə müəssisələrin yaradılmasına yönəlmişdi [5, s.52].

1988-ci ildə Kanada və ABŞ arasında imzalanmış Azad Ticarət Sazişi (Canada–United States Free Trade Agreement – CUSFTA) NAFTA-nın yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu sazişdə ticarət maneələrinin ləğvi, ədalətli rəqabətin qorunması, investisiyaların liberallaşdırıl-

ması və mübahisələrin həlli prosedurlarının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sazişin hər üç tərəf üçün iqtisadi baxımdan olduqca əlverişli olması qeyd olunmalıdır.

NAFTA çərçivəsində baş verən inteqrasiya prosesləri ABŞ üçün cənuba, xüsusilə də Meksikaya ixrac bazarlarının genişləndirilməsi imkanlarını açmışdır. Bu isə Meksikanın yüksək sənaye tariflərinin ləğvi ilə bağlı idi. Eyni zamanda, Meksika məhsullarının ABŞ bazarına daxil olması Asiya mənşəli idxal mallarının həmin bazardakı payının azalmasına gətirib çıxara bilərdi. Meksika üçün bu saziş iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və xarici investisiyaların cəlb olunması baxımından mühüm imkanlar açdı. Bütün iştirakçı dövlətlər üçün isə bu saziş həm də siyasi yaxınlaşma platforması kimi çıxış edirdi.

NAFTA-nın 102-ci maddəsində sazişin əsas məqsədləri olaraq aşağıdakılar göstərilmişdir: ticarət maneələrinin aradan qaldırılması, malların və xidmətlərin sərhədlərarası ticarətinin stimullaşdırılması, azad ticarət zonasında ədalətli rəqabətin qorunması, investisiyaların təşviqi, əqli

mülkiyyətin effektiv qorunması, sazişin həyata keçirilməsi üzrə təsirli mexanizmlərin – o cümlədən mübahisələrin həlli mexanizminin yaradılması. Əlavə məqsədlər sırasında tərəflər arasında üçtərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi də qeyd edilmişdir [8].

Bundan əvvəl NAFTA üzvü olan dövlətlər arasında imzalanmış bir sıra sazişlər sonradan bu təşkilatın hüquqi mənbə sistemini formalaşdırmış və dövlətlərarası əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

NAFTA çərçivəsində Avropa İttifaqında olduğu kimi güclü fəvqəlmillə institutların yaradılması nəzərdə tutulmamışdır. Bunun əvəzinə, sazişlə aşağıdakı idarəetmə orqanları təsbit edilmişdir: Azad Ticarət Komissiyası (NAFTA-nın 2001-ci maddəsi) və Katiblik (2002-ci maddə). 2002.1-ci maddəyə əsasən, Komissiyanın fəaliyyətinə Komitələr və İşçi Qrupları dəstək göstərir.

Komissiyanın tərkibinə razılaşma iştirakçısı olan dövlətlərin hökumət üzvləri (adətən ticarət nazirləri) və ya onların səlahiyyətli nümayəndələri daxildir. Komissiya daimi fəaliyyət göstərən orqan hesab edilmir və ildə azı bir dəfə toplanması nəzərdə tutulur. Komissiyada qərarlar, əsasən, konsensus əsasında qəbul edilir; yalnız iştirakçılar tərəfindən fərqli qayda müəyyən edilərsə, başqa prosedur tətbiq edilə bilər. Komissiya öz iş qaydalarını müstəqil şəkildə müəyyən edir.

Sazişin mətninin məntiqi və hüquqi strukturu əsasən demək olar ki, Komissiya xüsusi və geniş səlahiyyətlərlə təchiz olunmamışdır. Sazişin mətnində Komissiyanın üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə ciddi təsir göstərə biləcək bir icra aləti kimi fəaliyyət göstərmədiyi aydın görünür. Bununla belə, təşkilatın əsas prinsiplərinin müəyyən olunması və üzv dövlətlərin mövqelərinin uzlaşdırılması prosesi məhz Komissiyanın fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilir.

Katiblik NAFTA-nın XIX Fəslə əsasında yaradılmış orqanlara inzibati dəstək göstərir və Komissiyanın fəaliyyətini təmin edir. Katiblik üç milli bölmədən ibarət təşkilati strukturda fəaliyyət göstərir.

NAFTA-nın 2001.2-ci maddəsinə əsasən, Sazişin həyata keçirilməsinə yardım etmək məqsədilə bir sıra yardımçı orqanlar — komitələr və iş-

çi qrupları yaradılmışdır. Bu orqanların fəaliyyətində hər hansı siyasi məzmun nəzərdə tutulmur. Onların səlahiyyətləri konkret sahələr üzrə texniki və ekspert əsaslı fəaliyyətə yönəlib. Bu yardımçı strukturların əsas funksiyası məsləhət və texniki tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Onlar Saziş çərçivəsində qarşıya çıxan müxtəlif məsələlərin və fikir ayrılıqlarının həllinə dair tövsiyələr hazırlayır.

NAFTA-nın icra strukturu elə təşkil olunub ki, əsas qərarların qəbulu yalnız hər üç dövlətin siyasi iradəsinin uzlaşdırılması ilə mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, əhəmiyyətli hüquqi və inzibati qərarlar yalnız dövlətlərarası müstəvidə qəbul edilə bilər.

NAFTA-nın hüquqi əsasını aşağıdakı üç beynəlxalq saziş təşkil edir:

1. Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi (əsas saziş);
2. Ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq üzrə Şimali Amerika Sazişi;
3. Əmək hüquqları sahəsində əməkdaşlıq üzrə Şimali Amerika Sazişi.

Bundan əlavə, Sazişin normativ bazasına daxildir:

- Mübahisələrin həlli prosedurlarını tənzimləyən prosesual xarakterli sazişlər;
- Kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və avtomobil sənayesi sahələrində bağlanmış bir sıra iki-tərəfli sazişlər.

Eyni zamanda, NAFTA-nın hüquqi normaları malların ticarəti, məhsulların məişət qaydaları, sahibkarların sərhədlərarası hərəkəti, gömrük məsələləri, kənd təsərrüfatı, investisiya və xidmətlər, ticarət və subsidiyalar, standartlar və texniki normalar, dövlət satınalmaları, mübahisələrin həlli mexanizmləri və s. sahələri əhatə edir:

NAFTA mətnində öz əksini tapmayan bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi ayrıca sazişlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Məsələn, 1983-cü ildə ABŞ və Meksika arasında sərhədyanı ərazidə ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş, [3] 1986-cı ildə isə Kanada və ABŞ hökumətləri arasında təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınması ilə bağlı saziş imzalanmışdır [2]. Miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq isə 1993-cü ildə imzalanmış Əmək

Sahəsində Şimali Amerika Əməkdaşlıq Sazişi vasitəsilə tənzimlənir [7]. NAFTA çərçivəsində qüvvədə olan bütün bu sazişləri nəzərə alaraq, bu birliyi uğurlu inteqrasiya layihəsi kimi xarakterizə etmək mümkündür, lakin inteqrasiya prosesinin tam başa çatdığını demək olmaz [6, s.181].

NAFTA çərçivəsində mübahisələrin həlli üç əsas üsulla həyata keçirilir və bu üsullar NAFTA-nın XI, XIX və XX fəsillərində təsbit olunmuşdur.

Birinci üsul, tərəflərin antidempinq və kompensasiya tədbirləri tətbiq edilən hallarda yaranan mübahisələrin həlli ilə bağlıdır və bu prosedur NAFTA-nın XIX fəslində təsbit olunmuşdur. Bu fəsil çərçivəsində, iş üzrə qərar qəbul edən xüsusi arbitraj heyətlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Tərəflər arasında bağlanmış ayrı-ayrı sazişlərlə belə mübahisələrin baxılması üçün prosedurlar və arbitrlərin Etik Davranış Kodeksi müəyyən edilmişdir [9].

NAFTA-nın 1902-ci maddəsi dövlətlərə antidempinq tədbirləri tətbiq etmək hüququ verir. Həmin maddənin 2-ci bəndində bu tədbirlərin tətbiqi üçün aşağıdakı şərtlər göstərilmişdir:

1. Tədbirlər ÜTT-nin Antidempinq Kodeksinə, Subsidiya Kodeksinə və GATT-nin müddələrinə uyğun olmalı, həmçinin NAFTA tərəflərinin qoşulduğu digər beynəlxalq müqavilələrə zidd olmamalıdır;

2. Tətbiq olunan tədbirlər NAFTA-nın məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalı, tərəflər arasında ticarət münasibətlərinin mərhələli şəkildə liberallaşdırılması üçün şəffaf və proqnozlaşdırıla bilən şərtlər yaratmalı, qeyri-dürüst ticarət praktikalarına qarşı effektiv və proporsional cavab tədbirləri daxil etməlidir.

1903-cü maddəyə əsasən qəbul edilən arbitraj qərarları tövsiyə xarakteri daşıyır. Əgər arbitraj paneli ölkələrin milli qanunvericiliyində dəyişiklik edilməsini tövsiyə edərsə, tərəflər həmin qərarın qəbulundan etibarən 90 gün ərzində məsləhətləşmələr aparmalı və razılığa gəlməlidirlər. Əgər bu müddətdən sonra növbəti 9 ay ərzində qanunvericiliyə dəyişiklik edilməzsə və tərəflər başqa razılığa gəlməzsə, zərər çəkmiş dövlət cavab tədbirləri görmək və ya Sazişdən çıxmaq hüququna malikdir. Panelin qərarlarından arbitraj heyətinin

üzvlərinin qərəzsizlik prinsipinin pozulması; qayda və prosedurların ciddi pozuntuları və arbitraj panelinin öz səlahiyyətlərini aşması hallarında apellyasiyaya müraciət oluna bilər.

Yuxarıda təhlil edilmiş arbitraj heyətlərinin fəaliyyəti NAFTA-nın 1908-ci maddəsinə əsasən Katibliyin milli bölmələri çərçivəsində yaradılmış struktur vahidləri tərəfindən tənzimlənir və təmin olunur.

Bundan əlavə, tərəflər sadə dövlətlərarası məsləhətləşmələr də keçirə bilərlər. NAFTA-nın 1907-ci maddəsinə əsasən, bu cür məsləhətləşmələr istənilən tərəfin təşəbbüsü ilə keçirilə bilər. Belə məsləhətləşmələrin məqsədi ya NAFTA-nın müddələrinin icrası ilə bağlı məsələlərin həlli, ya da tərəflər arasında meydana çıxan digər fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması ola bilər.

NAFTA-nın XI fəslinin “B” bölməsi azad ticarət zonası çərçivəsində investisiyaların qorunması ilə bağlı mübahisələrin həlli üçün xüsusi mexanizm nəzərdə tutur. Bu mexanizm investorların NAFTA üzv dövlətləri tərəfindən qəbul edilən və ya qüvvədə saxlanılan tədbirlərlə bağlı öz hüquqlarının pozulmasına dair mübahisələri qaldırmaq hüququnu tanıyır.

Müvafiq fəsil çərçivəsində investisiya mübahisələri üzrə iddiaçı qismində NAFTA üzv dövlətlərinin investorları (sazişdə onlar “Tərəfin investorları” adlandırılır), habelə NAFTA-ya üzv olmayan ölkələrin investorları çıxış edə bilərlər. NAFTA-nın 1139-cu maddəsinə əsasən “Tərəfin investoru” anlayışı geniş təfsir edilir. Belə ki, bu anlayışa aşağıdakılar daxildir: NAFTA üzv dövləti, həmin dövlətin dövlət müəssisələri, vətəndaşları və hüquqi şəxsləri. Eyni yanaşma NAFTA-ya üzv olmayan dövlətlərin investorları anlayışına da tətbiq olunur.

NAFTA-nın XI fəslində digər prosedurdan fərqli olaraq, şikayətcəsi mərhələnin (pretenziya prosedurunun) məcburi tətbiqi nəzərdə tutulur. Belə ki, iddia qaldırmaq niyyətində olan investor NAFTA iştirakçısı olan qəbul edən dövlətə yazılı “niyyət bildirişi” təqdim etməlidir. Bu bildirişin məqsədi – yaranmış mübahisənin qarşılıqlı razılıq əsasında arbitraja getmədən əvvəl həllinə cəhd etməkdir.

Mübahisənin arbitraj tribunalına (NAFTA bu

halda “Tribunal” terminindən istifadə edir) təqdim olunması yalnız aşağıdakı hallarda mümkündür:

- Mübahisənin yaranmasına səbəb olan şəraitin baş verdiyi tarixdən azı 6 ay keçdikdən sonra;
- Niyyət bildirişinin təqdimindən azı 90 gün sonra.

İddia müddəti isə üç il təşkil edir və iddiaçı pozuntu haqqında məlumat əldə etdikdə və ya etməli olduqda başlayır.

İnvestisiya mübahisələrinə baxan tribunal üç arbitrdən ibarətdir. Hər tərəf bir arbitr təyin edir və sonra bu arbitrlər birlikdə sədr arbitri seçirlər. Əgər arbitraj iddiasının təqdim edilməsindən sonra 90 gün ərzində tribunalın tərkibi formalaşdırıla bilməzsə, tərəflərdən birinin sorğusu əsasında arbitrləri Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzinin Baş katibi təyin edə bilər.

Tribunal aşağıdakı tədbirləri görmək səlahiyyətinə malikdir:

- İddiaçının hüquq və mənafelərinin müvəqqəti qorunması məqsədilə milli hüquq normalarının tətbiqi barədə göstəriş vermək;
- Həmçinin mübahisəyə baxan tribunalın səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün tədbirlər (məsələn, sübutların itirilməsinin qarşısını almaq üçün sübutların saxlanması ilə bağlı tədbirlər).

Əgər tərəflər arasında Sazişin müddələrinin tətbiqi ilə bağlı çətinliklər yaranarsa, Azad Ticarət Komissiyası Sazişin müddələrini rəsmi şəkildə şərh edə bilər və bu şərhlər tərəflər üçün məcburidir. Eyni səlahiyyət arbitraj tribunalına da aiddir – əgər tribunal tərəfindən bu barədə müvafiq sorğu daxil olarsa, o da Sazişin müddələrini şərh edə bilər.

Arbitraj tribunalı şikayət üzrə baxışın nəticəsi olaraq kompensasiya təyin edə bilər. Bu kompensasiya həm pul formasında, həm də restitusiya qərarı (əvvəlki vəziyyətin bərpası) şəklində verilir. Zəruri hallarda bu iki formanın kombinasiyası da tətbiq oluna bilər.

Digər bütün hallarda isə NAFTA çərçivəsində nəzərdə tutulmuş ümumi mübahisələrin həlli mexanizmi tətbiq olunur. Bu mexanizm aşağıdakı hallara şamil edilir:

- NAFTA müddələrinin şərhə və tətbiqinə dair fikir ayrılıqları;

- digər tərəfin qüvvədə olan və ya təklif edilən tədbirlərinin NAFTA üzrə öhdəliklərə uyğun olmaması;
- bu tədbirlərin qarşı tərəfin hüquqi mövqeyini pisləşdirməsi və ya ona Sazişlə təmin olunmuş üstünlükləri aradan qaldırması ilə bağlı iddialar.

NAFTA-nın 2006-cı maddəsinə əsasən, dövlətlər Sazişin müddələrinin tətbiqi və şərhinə dair istənilən məsələdə yazılı məsləhətləşmə tələb edə bilərlər. Əgər digər tərəfin hüquq və maraqları bu məsləhətləşmələrə toxunursa, üçüncü tərəflər də məsləhətləşmələrdə iştirak edə bilər. Tərəflər mübahisənin məsləhətləşmə yolu ilə həll olunması üçün bütün səyləri göstərməyə borcludurlar.

Əgər bu məsləhətləşmələr nəticəsində razılığa əldə olunmazsa, şikayətçi dövlət NAFTA çərçivəsində Azad Ticarət Komissiyasının toplanmasını tələb edə bilər. Komissiya bu halda vasitəçi rolunda çıxış edərək, tərəflər arasında razılığa gəlməyə çalışır. Əgər bu da nəticəsiz qalarsa, istənilən tərəf Komissiyadan *ad hoc* arbitraj panelinin yaradılmasını tələb edə bilər.

Arbitraj paneli tərəflərdən təqdim olunan məlumatlar, mütəxəssis rəyləri və lazım gəldikdə ekspertiza nəticələri əsasında ilkin qərar qəbul edir. Bu qərarla aşağıdakılar əks olunur:

- Mübahisə üzrə faktiki halların müəyyənləşdirilməsi;
- Tətbiq edilən tədbirin NAFTA öhdəliklərinə zidd olub-olmaması;
- Tərəfə tanınmış üstünlüklərin pozulub-pozulmadığı;
- Əgər pozuntu müəyyən olunubsa, bu pozuntunun aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr.

Tərəflər bu ilkin qərara etiraz edə bilərlər. Etirazlar nəzərə alındıqdan sonra arbitraj paneli yekun qərar çıxarır. Hər iki mərhələdə arbitrlər fərqli fikir (müxalif rəy) ifadə edə bilərlər. NAFTA qaydalarına əsasən, müxalif rəy müəlliflərinin adları açıqlanmır.

Yekun qərar və tərəflərin bu qərara münasibətləri Azad Ticarət Komissiyasına təqdim edilir. Komissiya bu qərarı ictimaiyyətə açıqlamalıdır.

Antidempinq mübahisələrində olduğu kimi ümumi mexanizm çərçivəsində də arbitraj panelinin qərarları hüquqi baxımdan tərəflər üçün məc-

huri deyil. Bu qərarlar mübahisənin hüquqi təhlilini və onun aradan qaldırılması üçün tövsiyələri ehtiva edir. Əgər tərəflər qarşılıqlı razılığa gəlməzsə, arbitraj panelinin yekun qərarının verilməsindən 30 gün sonra şikayətçi dövlət Sazişin həmin tərəfə qarşı tətbiqini dayandırmaq hüququna malikdir.

İlkin mərhələdə yalnız mübahisəyə səbəb olan Saziş müddələrinin tətbiqi dayandırıla bilər. Lakin bu tədbirlər də nəticə verməzsə, məhdudiyətlər digər sahələrə də şamil edilə bilər. Bu cür arbitraj qərarlarının hüquqi gücü, əsasən, tərəflərin iqtisadi və siyasi çəkisindən asılı olur.

NAFTA-nın XVIII fəslində tərəflər arasında hüquqi və inzibati qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili üçün mexanizmlər müəyyən edilmişdir. 1801-ci maddəyə əsasən, hər bir tərəf özündə əlaqələndirici orqan (məsələn, əlaqələndirici idarə və ya məsul vəzifəli şəxs) formalaşdırmalıdır. Bu orqanlar Sazişin əhatə etdiyi bütün məsələlər üzrə dövlətlər arasında operativ kommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əgər tərəflərdən biri sorğu göndərsə, əlaqələndirici orqan digər tərəfə:

- Müvafiq sahə üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanlar və şəxslər barədə məlumat təqdim etməlidir;
- Zərurət olduqda həmin şəxslərlə əlaqənin qurulmasına yardım etməlidir.

Bu müddəalar 1802–1804-cü maddələrlə təmamlanır və aşağıdakı öhdəlikləri nəzərdə tutur:

- Sazişin predmeti ilə bağlı hər hansı normativ akt və ya onun layihəsinin rəsmi nəşr və ya ictimaiyyətə açıqlanması;
- Maraqlı tərəflərin həyata keçirilən və ya planlaşdırılan tədbirlər haqqında əvvəlcədən məlumatlandırılması;
- Bu tədbirlərə dair maraqlı tərəflərə rəy bildirmək imkanı verilməsi.

NAFTA-nın 1805-ci maddəsi hər bir iştirakçı dövləti öz yurisdiksiyası çərçivəsində Sazişin əhatə etdiyi məsələlər üzrə inzibati qərarlara baxılması və zəruri hallarda bu qərarların dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi məqsədilə məhkəmə və ya digər yurisdiksiya orqanları yaratmaq və ya müəyyən etmək öhdəliyini qoyur. Bu, bir daha onu göstərir ki, NAFTA çərçivəsində qərarların

qəbuluna dair əsas mexanizmlər milli səviyyədə saxlanılmışdır və təşkilat fəvqəlmillə xarakter daşıyır. Bu yanaşmanı təsdiqləyən daha bir arqument ondan ibarətdir ki, NAFTA çərçivəsində iştirakçı dövlətlərin milli hüquq normalarının bir hissəsinin Sazişin hüquqi rejiminə uyğunlaşdırılması tələb olunur. Bunun əsas səbəbi NAFTA-nın qurumlararası strukturlarında və institutlarında Avropa İttifaqında olduğu kimi fəvqəlmillə səlahiyyətə malik orqanların olmamasıdır. Yəni NAFTA sənədlərinin müddələrinin məzmunu və tətbiqini konkretləşdirə biləcək fəvqəlmillə hüquqi mexanizm mövcud deyil.

Ümumilikdə, NAFTA ilə formalaşmış hüquqi sistem və onun mübahisələrin həlli mexanizmi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) hüquqi rejimi və onun mübahisə mexanizmləri ilə əhəmiyyətli oxşarlıqlara malikdir. Həmçinin NAFTA-ya üzv olan bütün dövlətlər eyni zamanda ÜTT-nin də üzvləridir, bu isə tərəflərin hər iki təşkilat qarşısında bənzər və paralel öhdəliklərə malik olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən NAFTA-nın tətbiqi zamanı yaranan fikir ayrılıqları və mübahisələr həm NAFTA çərçivəsində, həm də ÜTT-nin mübahisələrin həlli mexanizmi vasitəsilə həll oluna bilər.

NAFTA digər bəzi inteqrasiya birliklərindən (məsələn, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və ya Avropa İttifaqı) fərqli olaraq, öz mübahisə həlli orqanları üçün müstəsna yurisdiksiya müəyyən etmir və dövlətlərə alternativ olaraq ÜTT-nin mexanizmini seçmək hüququ verir. Nəticədə hər bir tərəf hansı mexanizmdən istifadə edəcəyini sərbəst müəyyən edə bilər, lakin ÜTT-nin mexanizmi yalnız o halda tətbiq oluna bilər ki, mübahisədə iştirak edən bütün dövlətlər, o cümlədən üçüncü dövlətlər də iştirak etməyə razı olsunlar. Əgər mübahisədə iştirak edən tərəf ÜTT mexanizmini seçirsə, o zaman digər tərəfləri bu barədə əvvəlcədən rəsmi qaydada məlumatlandırmaq öhdəliyinə malikdir. Bu halda üçüncü dövlət Sazişin NAFTA çərçivəsində həll olunmasını tələb edə bilər, lakin bu tələb yalnız əvvəlcədən razılaşdırılmış məsələlətlər əsasında irəli sürülə bilər.

NAFTA çərçivəsində mübahisələrin həlli üzrə müstəsna yurisdiksiya yalnız aşağıdakı hallarda tətbiq oluna bilər:

1. Cavabdeh dövlət belə bir statusu rəsmi bəyanatla irəli sürərsə;

2. Mübahisə aşağıdakı sahələrə aid olarsa:

- Ətraf mühitin mühafizəsi;
- Sanitariya və fitosanitar tədbirlər;
- İnsanların, heyvanların və bitkilərin həyatı və sağlamlığının qorunması;
- Ətraf mühitin ekosistemlərinin qorunması;
- Bu sahələrlə birbaşa bağlı olan elmi-tədqiqat fəaliyyətləri.

Yəni NAFTA-nın müstəsna yurisdiksiyası yalnız ÜTT-nin hüquqi mexanizmləri ilə əhatə olunmayan məsələlər üzrə tətbiq edilə bilər.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində qüvvədə olan hüquqi normalar ilə NAFTA-nın müddəaları arasında mühüm oxşarlıqlar mövcuddur. Hər iki hüquqi sistem eyni və ya bənzər ticarət münasibətlərini tənzimləsə də, bu normalar hər zaman məzmun baxımından eynilik təşkil etmir. Bundan əlavə, ÜTT və NAFTA çərçivəsində tətbiq olunan hüquqi müddəaların təfsiri zamanı da fərqli yanaşmalar müşahidə oluna bilər.

Bu kontekstdə qeyd olunmalıdır ki, mübahisələrin həlli sahəsində nə ÜTT hüququnun NAFTA hüququna, nə də əksinə, NAFTA-nın ÜTT hüququna qarşı üstünlüyü müəyyən edilməmişdir. Bu səbəbdən, ÜTT və NAFTA çərçivəsində mübahisələrin həlli orqanlarının hüquqi təcrübəsi fərqlənə bilər. Hər iki təşkilatın mübahisələrin həlli orqanları özünün əvvəlki presedentləri ilə hüquqi baxımdan bağlı olmasa da, bu vəziyyət tərəflərə daha əlverişli və proqnozlaşdırıla bilən mexanizmi seçmək imkanı yaradır.

NAFTA çərçivəsində yaranan mübahisələr zamanı tətbiq ediləcək hüquq barədə xüsusi müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. NAFTA-nın hüquqi bazasını tamamlayan bir sıra sazişlər öz məzmunu baxımından ÜTT tərəfindən irəli sürülmüş modelə əsaslanır – bu yanaşma birbaşa NAFTA-nın Preambulasında əksini tapır. Belə ki, orada bildirilir ki, yaradılan azad ticarət zonası üzv dövlətlərin GATT çərçivəsində malik olduğu hüquq və vəzifələrə qarşıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanır.

NAFTA-nın hüquqi mətnində ÜTT hüququ ilə ticarətin hüquqi tənzimi üzrə yanaşmaların vahidliyi bir neçə maddədə təsdiq olunur. Məsələn,

101-ci maddədə göstərilir ki, azad ticarət zonası GATT-nin XXIV maddəsinə uyğun olaraq yaradılır. 103-cü maddə GATT-nin müddəalarına bənzər şəkildə tərəflərin hüquq və öhdəliklərinə hörmət prinsipini müəyyən edir. Lakin həmin maddənin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, əgər NAFTA ilə GATT arasında ziddiyyət yaranarsa, bu məsələyə dair xüsusi istisna NAFTA-nın özündə nəzərdə tutulmadığı təqdirdə NAFTA-nın müddəaları tətbiq ediləcəkdir.

Oxşar xüsusi normaya üstünlük prinsipi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı sazişlərdə də öz əksini tapmışdır. Əgər NAFTA ilə ətraf mühitin qorunmasına dair sazişlər arasında ziddiyyət yaranarsa, məhz həmin sazişlərin müddəaları tətbiq edilməlidir, lakin bu tətbiqdə NAFTA-nın ruhuna və hüquqi sisteminə maksimum uyğunluq nəzərə alınmalıdır.

NAFTA-nın əsas hüquqi məzmunu Kanada, ABŞ və Meksika arasında malların və xidmətlərin ticarətində tarif baryerlərinin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Sazişin mexanizmləri və institutlarının funksional quruluşu, böyük ölçüdə, ÜTT-nin strukturlarına bənzəyir. Bu bənzərliyin əsas səbəbi hər iki təşkilatın təxminən eyni dövrdə yaranması ola bilər.

NAFTA Sazişi üzv dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması və təkmilləşdirilməsi sahəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu Sazişin təsiri xüsusilə ABŞ ilə Meksika, eləcə də Kanada ilə Meksika arasındakı ticarət münasibətlərinin liberallaşdırılmasına yönəlmişdir. Çünki ABŞ və Kanada arasında münasibətlər artıq 1988-ci ildə yaradılmış ikitərəfli azad ticarət zonası çərçivəsində tənzimlənmişdi.

Hazırda NAFTA çərçivəsində inteqrasiya proseslərinin Latın Amerikasına ölkələrinin iştirakı ilə genişləndirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir. Gələcəkdə NAFTA əsasında Qitələrarası Azad Ticarət Zonasının (Free Trade Area of the Americas – FTAA) yaradılması nəzərdə tutulur, lakin bu təşəbbüs bu günə qədər praktik mərhələyə keçməmişdir. Bununla belə, NAFTA dövlətləri ilə Latın Amerikasına ölkələri arasında artıq fəaliyyət göstərən bir sıra ikitərəfli ticarət sazişləri mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Agreement Concerning Automotive Products between the Government of Canada and the Government of the United States of America. Signed January 16, 1965. Entered into force May 16, 1966.
2. Agreement Concerning the Transboundary Movement of Hazardous Waste. Canada–United States. Signed October 28, -1986.
3. Agreement on Cooperation for the Protection and Improvement of the Environment in the Border Area. United States–Mexico. Signed August 14, 1983. Entered into force February 16, -1984.
4. General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), 30 October 1947, 55 UNTS 194.
5. Massey, Douglas S., Jorge Durand and Nolan J. Malone. Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration. New York: Russell Sage Foundation, 2002.
6. Nicole L.Grimm. The North American Agreement on Labor Cooperation and its Effects on Women Working in Mexican Maquiladoras // American University Law Review, Vol. 48:179.
7. North American Agreement on Labor Cooperation (NAALC). Signed September 13, 1993. Entered into force January 1, -1994.
8. North American Free Trade Agreement (NAFTA). Canada–Mexico–United States Agreement. Signed December 17, 1992. Entered into force January 1, 1994.
9. NAFTA Secretariat. Rules of Procedure. Accessed August 28, 2016. [Electronic resource] / URL: <https://www.nafta-sec-alena.org/Home/Legal-Texts/Rules-of-Procedure>.

Ниджат ДЖАФАРОВ**МОДЕЛЬ НАФТА В МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ
ЗОН СВОБОДНОЙ ТОРГОВЛИ****РЕЗЮМЕ**

В современном международном праве соглашения о создании зон свободной торговли представляют собой одну из наиболее распространённых форм межгосударственных договоров. Несмотря на сравнительно простую структуру, подобные соглашения имеют глубокие и многоплановые юридические последствия. В данной статье анализируются договорно-правовые механизмы таких соглашений на примере Североамериканского соглашения о свободной торговле (НАФТА). Рассматриваются институциональная структура НАФТА, механизмы разрешения споров, взаимные обязательства государств-участников, а также взаимодействие правовых норм НАФТА с системой Всемирной торговой организации (ВТО). Целью статьи является систематизация правовых аспектов зон свободной торговли и уточнение их места в системе международного экономического права.

Ключевые слова: зона свободной торговли, НАФТА, международные договоры, разрешение споров, экономическая интеграция, ВТО, региональные торговые соглашения, договорно-правовая модель

Nijat JAFAROV**THE NAFTA MODEL IN THE INTERNATIONAL LEGAL REGULATION
OF FREE TRADE ZONES****SUMMARY**

In contemporary international relations, agreements establishing free trade zones have become one of the most common forms of intergovernmental treaties. Although such agreements are often structurally simple, they entail far-reaching legal consequences. This article explores the legal mechanisms of such agreements through the example of the North American Free Trade Agreement (NAFTA). The study focuses on the legal structure of NAFTA's institutional framework, its dispute resolution mechanisms, the reciprocal obligations of its member states, and the interaction of these mechanisms with the legal system of the World Trade Organization. The article aims to contribute to the systematic understanding of the treaty-based legal framework of free trade zones and to clarify their place within the broader context of international economic law.

Key words: Free trade zone, NAFTA, international treaties, dispute resolution, economic integration, WTO, regional trade agreements, legal model